

ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В ОДРИНСКИЯ ВИЛАЕТ СЛЕД ВЪСТАНИЕТО ОТ 1903 Г. СПОРЕД ЕДНО ЕКЗАРХИЙСКО ИЗЛОЖЕНИЕ ДО КНЯЖЕСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО

В архив на Министерството на Външните работи и изповеданията се съхранява един ценен документ, озаглавен „Нашето положение е Одринско“¹, изпратено скоро след Илинденско-Преображенското въстание до българското дипломатическо представителство в Одрин. Изложението е изготвено от Българската екзархия на основание на богатия архив, с която тя е разполагала и личните впечатления на нейните представители във всички краища на Одринския вилает, където е звучала българска реч и на многобройните сведения, изпратени ѝ от всички селища с българско население на обширния Одрински вилает. Изложението е постъпило в министерството чрез българските дипломатически представителства в Цариград и Одрин. То започва с кратък преглед на историческата съдба на българите в Тракия и се спира на един често пренебрегван до тогава въпрос – за съдбата на онези българи, които след османските завоевания се преминали под лоното на исляма, т.н. „помаци“²: „В далечни исторически времена – се казва в изложението - българският елемент е бил значителен по брой и по развитие на юг от Родопите към Егейско море и към Цариград. Ала навлизането на османците подложи на гнет и отмятане нашите предци в Южна и Западна Тракия. Свидетелство за това са многобройните помаци между Родопите и Доспат. Мохамеданската вяра отчуждила тия българи от родното им лоно. А ние и досега

не съумяваме да ги доближим, както правят успешно хървати с мохамеданите бошнаци. Без помаците в Одринско ние сме ощетени в полза на турския елемент най-малко със 120, 000 души.”³

След това се изнасят данни за разреждането на българското население в Тракия в резултата на войни, размирици и други политически събития, когато много българи са били принудени да напускат родните си места и да се изселват на север. Сред тези събития като най-значим по отношение на предизвиканите бежански вълни могат да се посочат кърджалийските размирици в края на 18-ти началото на 19-ти век и решенията на Берлинския конгрес от 1878 г., които оставиха по-голямата част от тракийските и македонските българи извън пределите на свободната българска държава:

„Съдбините на Европейска Турция от втората половина на XVIII в. насам са бивали за българското население в Одринския вилает все неблагоприятни. До днес една и друга област на Европейска Турция е добивала по-голямо и по-малко облекчение от тежкото иго, а само тясно свързаното с Цариград Одринско е било оставено неотменно да чезне под мюсюлманската власт. Колчем се задавала през Дунава някоя християнска войска, българите първи от християните в Одринско са заявявали радостни надежди. И като за грях ги е сполетявало след това винаги сурово наказание. Такива причини и последици дигнаха из областта множество български изселвания на север. Българското население в Одринско се е разреждало още повече с изселването при различни поводи на хиляди челяди отвъд Родопите и Сакар в по-затулени от турците селища. Във всичките така опразнени места турското правителство е настанявало мохамедански преселници „мухаджири” от Мала Азия и от Югоизточна Европа... Оттеглянето на русите от Одринско след последната им война⁴ завлече от тук безброй кеврани български изселници...

Веднага след свършването на войната (1878 г.) са се явила една агитация сред вилаетските българи, да се изселват подир руските войски – сиреч повтаря се грешката, направена след Кримската война. Тогава турското правителство схвана задачата за запазване на този край за Империята, като го колонизира с мухаджири и сега (1903 г.) мохамеданското население (заедно с българите мохамедани, помаци, СР) господства над християнското, а от християнското гърците (заедно с българите-гъркомани, СР) превишават българите... До 1900 г. се изселиха 25 000 българи. През това време (в Одринския вилает) се доселиха на местата им из Северна България голям брой турци. Тия и до днес (1903 г.) не спират да напускат Княжеството и да се настаняват по готовите български земища в Одринско, подпомагани всякак от разни официални комисии. Тия комисии просто заграбват ниви и къщи от българите, за да снабдят с подслон и земя родните си мухаджири. А въстанието от 1903 г. докара най-новото разреждане на българската народност: около 20 000 българи избягаха в България. От тях до 2000 се върнаха изпосле, ала само за да оплакват съсипията си и да изпитат нови потреси. Изпразнените им села, като например: Пирог, Курията, Тастепе, Терзидере, Канарите⁵, Кадиево и др. в Лозенградско, сега ги пълнят турски мухаджири. В Лозенградско, Малкотърновско, Ахтополско и Визенско пропаднаха повече от 60 български села, около 40 опожарени цели, 8 наполовина, 18 отчасти. Щото не бе засегнал огънят, опроста го турската войска. От жертвите на последното опустошение в Одринско (1903 г., СР) около 12 000 души българи бездомни се къртат у съседи и роднини или по горите, до гдето се видят и те извън пределите на вилаета. До 3000 има изклани и умрели в затворите, а повече от 1000 души – обезчестени и пленени. Най-чувствителна за нас тая загуба е в по-южните околии на вилаета, гдето и без туй сме малобройни спрямо турците и гърците, а в околиците

по-близки до границите на княжеството българското население се прелива като през продупчен съд в свободната страна, та неспирно подготвя и там бъдещия упадък на днешното ни племенно надмощие. В Ахъчелебийското село Долно Райково (дн. квартал на Смолян) зяят празни от население 180 българско къщи. Така и в Устово (дн. кв. на Смолян), Чокманово, Аламидере (дн. Полковник Серафимово) , Петково, Карлуково дн. Славеийно), все от най-здравите български села в тоя край, село Долно Дерекъой (дн. Соколовци, Смолянско) тук е вече на изчезване...”⁶

В това Изложение се набляга на целенасочената политика на османското правителство за колонизиране на Източна и Западна Тракия с мюсюлманско население и то на местата на прогонените българи или в непосредствено съседство със стари български села, които впоследствие биват заставяни също да се изселват, поради заграбване на имотите им, стесняване на селските мерии и вършените над тях грабежи и насилия от страна на мохаджирите: „Между туй правителството усърдно заселва мохамедано-мухаджирски селища. С особена грижа то заселва долината на Марица, двете страни на железниците Одрин – Цариград и Одрин – Дедеагач – Гюмюрджина. От десет години насам по тия места изникнаха повече от 50 села. Само в Софлийско турските селища нараснаха от 30 на 100. Прошарени са с нови мухаджирски села землищата около Бунар Хисар, Чонгора, Корудере (Бунархисарско), Инияда, Василико (дн. Царево), Дерекъой (Малкотърновско). За сметка на землищата на двете български села Чадърли и Караачкъой (Гюмюрджинско) се образува мухаджирско село Ергоджул с 200 къщи. Същото е сторено и за Каратепе, разположено между българските села Кушланли и Хаджилар, и за мухаджирските махали в градовете. Такава махала във Фере (Дедеагачко) брой 600 къщи. Поради неправдите и съседските мухаджирски насилия, с които се отнемат и заграбват зем-

лицата на българските села, жителите им българи се влечат по съдилищата, биват бити и убивани, обедняват и пропадат. В Бунархисарската нахия мухаджирските села са отнели и завладели най-добрите землища на българите. Осен турците, и гърците също късат и си присвояват български землища: селата Гьокчебунар и Драбищна, Ортакойско, постоянно се бранят със сила от съседните гърцки села.”⁷

Обобщена етнодемографска характеристика на Одринския вилает според Изложението на Българската екзархия от 1903 г.⁸

Санджаците, където българите се мерят с гърците и дори ги надминават, като Гюмюрджински, Одрински и Лозенградски, са най-населените в Одринския вилает. Със северните си краища те допират до границите на Българското княжество. В тях живее седем десети от населението на целия Одрински вилает. В тия санджаци повече от половината са мохамедани, а повече забележителното е, че от тия мохамедани половината са български помаци. Мохамеданите населяват най-плътно Гюмюрджинския санджак. Там те са 40 % от мохамеданския състав на вилаетското население. Ако ги броим кръгло – 200 000, в тях ще имаме поне 110 000 помаци.

Гюмюрджинският санджак. В Гюмюрджинския санджак най-чисти от гърци е Ахъчелебийската каза (дн. Смолянско), съседна с Южна България. Официалната турска статистика брой тука повече от 1 000 души гърци, ала в същност това са българи патриаршисти в казалийския център Пашмакли (дн. гр. Смолян) и в голямото село Райково (дн. едноименен квартал на гр. Смолян). Казата е от чист български племенен състав, чиста е и от турци, защото комай цялото ѝ мохамеданско население 17 000 души, е българско помашко...

Даръдерската и Егридерската каза – първата с 21 000, втората с 37 000 жители – също нямат гърци, нито пък българи патриаршисти. Първата има 120 къщи българи екзрхисти в казалийския град Даръдере (дн. Златоград), а втората - 210 къщи екзархисти в три села...

Гюмюрджинската каза. По-на юг патриаршистите се умножават, а в самата Гюмюрджинската каза те се изравняват с българите екзархисти – по 6 500 души при 55 000 мохамедани, най-вече българи помаци. В град Гюмюржина от 2 000 къщи, 1 350 са мохамедански и 450 гръцки, половината от които са претопени българи, както и двадесетина ново заселени български семейства. По гръцки клевети властите забранили на гюмюрджинския председател на българската църковна община да обикаля селата на района си. В града Гюмюрджина има много български свят погърчен и ще се гърчее още, ако не проникне здрав български елемент в търговията и ако не се отдаде отвън повече важност на българските национални институти (църкви, училища, гробища). От политически страх там българите преселници от Костурско не смеят да се прегласят към родната ни църква. Селото Каракурджали от 120 къщи, се било отказало от Патриаршията, ала като нямало да му се изпрати веднага екзархийски свещеник, то пак се върнало назад.

Скечанската (Ксантийската) каза е с 32 000 жители, наброява официално 6,000 гърци (сред тях и българи патриаршисти, СР), 1, 800 българи, а останалите 24,000 са мохамедани.

Одринският санджак. В Одринския санджак ние стоим сравнително най-добре от всички санджаци. В пет от казите на санджака, а именно: Одринската, Мустафापашанската,

Ортакьойската, Узункюпрюйската и Хавсенската, ние държим спрямо гърците числено първенство... Наше е първенството и спрямо турците в казите Мустафापашенска и Ортакьойска.

Мустафапашанската каза брой 18,000 българи. Гърците и турците, взети заедно не стигат да се изравнят с българите. Тия са повече от половината от цялото казалийско население. Градът Мустафапаша (дн. Свиленград) е повече от две трети български: 1 300 къщи на българи екзархисти, срещу 420 турски и 50 на патриаршисти, от които само 5 гръцки.

Ортакьойската каза е приблизително еднаква по брой население с Мустафапашанската – 33 000 души, 12 000 българи, 11 000 гърци, 7 000 турци. Турските села в тази каза, както и в Свиленградската са повечето нови, разпръснати и малки...

Узункюпрюйската каза има 8 150 българи, 1 500 от които са патриаршисти, 7 900 гърци и около 16 000 турци.

Хавсенска каза: 8 300 турци, 4 200 българи, 1 400 от които са патриаршисти, 1000 гърци. В града Узункюпрю турците имат 1200 къщи, българите 145 (от тях 25 патриаршиски) и 110 гръцки. В града Хавса няма гръцки къщи, има 120 къщи на българи патриаршисти и 180 турски.

Одринската каза: 50 000 турци, 22 000 българи (10 000 от които патриаршисти) и 21 000 гърци. Само в град Одрин живеят 29 000 турци, 12 000 гърци, 8 300 българи, от тях 5 000 патриаршисти... Във Одринската каза от (потушаването на въстанието през) 1903 г. нито едно село не е минало под Екзархията, при все, че към него време са били готови

да минат няколко села, като например: Кадъкьой, Хадърага, Възгаш.

Лозенградски санджак. От седемте кази в този санджак, само две дават преднина на българското население пред гърци и пред турци:

Малкотърновската каза с 20000 жители е единствената каза във вилаета, в която българското население е чисто от гръцка и патриаршеска примес. При 18000 българи там има само 2000 турци и в селата, ни една от двете народности не е смесена с друга. В града Малко Търново няма турци и е населен от 6000 българи. От четирите нахийски центъра: Граматиково, Дерекцой, Цикнихор и Дингизово (Моряне, дн. заличено) турски е само последният.

Лозенградската каза. До 1900 г. българите са 3100 души, малко повече от турци и гърци взети заедно, като 3000 българи са патриаршисти. В селата живеят смесено турци, българи екзрхисти и българи патриаршисти и гърци. Градът Лозенград броил 6000 души българи и гърци и 2500 турци, но към гърците прииждат и 250 души българи патриаршисти. Българите сме превишавали гърците и в Бунархисарско. След 1900 г. насам това положение се влошава за българите поради опропастяването на много български селища и заселването на мухаджири... В Лозенградско се правят постъпки за възобновяване на изгорелите църкви, а ла властта не отговаря на постъпките, понеже не желаят да възстановят българите там, където те веднъж са били съсипани. Тя особено се радва и на това, че за много наши църкви в Лозенградско за сега и не се дири поправка, понеже им са прокудени енориашите.

В останалите пет кази на Лозенградския санджак, който се простира към Черно море и Цариград, живеят само 10000

българи. Визенска каза има 2700 българи срещу 17000 гърци и патриаршисти

Визенската каза. Останалите пет кази на санджака, които се простират към Черно море и Цариград има 10000 българи. Във Визенска каза българите са 2700 души, срещу 17000 гърци.

В Люлебургаската каза българите са 1200 души, в Бабаеският казалийски център – 3000, в Ахтополската – 3000, а в Мидийската според официалната статистика – само 270 души. В казалийския център Люлебургас се наброява 10 къщи български и то патриаршисти. В другите центрове Виза, Бабаески, Василико и Мидия не личат представители на българското племе.

Дедеагачкият санджак е вторият при който населението достига до Егейско море. По жители той е триж по малък от Гюмюрджинския санджак, но по броя на българите е равен с него и дори го надминава. Но българите тук не надвишават гърците, както е в Гюмюрджинския санджак.

Дедеагачката каза е едничката каза в Дедеагачкия санджак, където българите надвишават гърците и турците: българи 14000 души, турци – 12000 и гърци – 4000. Съвсем несъобразно с нашата численост в Дедеагачката каза в самия град Дедеагач ние едвам наброяваме 45 къщи български при 320 турски и 550 гръцки. Във втория казалийски град Фере българите има 45 къщи екзархисти и 40 патриаршисти при 25 къщи гръцки и 785 турски. В третия град Макри имаме само 8 български къщи и то патриаршисти, при 32 гръцки и 80 турски.

Суфлийската каза. В тази каза преднина държат гърците: гърци 18000 души, турци – 15000 и българи – 7000. В тази каза, както и в цяля санджак, след 1900 г. турските селища яко се умножават с мухаджири.

Еноската каза. Първи по брой в тази каза са турците 4000 души, след тях са гърците – 3500 души, и българите 700 души, почти всички патриаршисти.

Галиполски санджак. Българите в този санджак наброяват 4000 души и са коцентрирани в Кешанската каза

Кешанската каза. Българите в Кешанската каза населяват четири села с чисто българско население и 5 села смесено с гърци. В две от чистите (български) села: Махмудкьой и Хаджикьой (1700 души); в Кадъкьой, както и във всички смесени те са патриаршисти (1500 души) и в Булгаркьой 2000 души само екзрхисти.

Родостенският санджак. Повече българи в този санджак има в Чорленската и Малгарската каза, по няколко стоици българи има и в Хайреболската и Родостенската кази.

Чорленската каза. В казата има 3000 българи, гърците са два пъти по-малко – 1500.

Малгарската каза. Българите в тази каза са повече от 14000 души, като 10000 от тях са българи помаци.

Цариградският санджак. В селата на Цариградският санджак, вьн от града Цариград, живеят 4000 българи, почти всички патриаршисти. В Силивренско живеят около 1500 души българи, българи има смесени с гърци и в Чаталджанско. Около Деркос има 8 български села.

Целта на това изложението е да убеди българското правителство, да засили вниманието си върху важността на един от важно значение за националната кауза на България въпрос – съхраняването на българщината в Одринския вилает, която е била подложена и продължавало да се подлага на силен натиск, както от османската власт, така и от Патриаршията съгласувано с гръцката пропаганда. Като представя етнодемографската характеристика на вилает, както тя се проявява според официалните сведения за 1903 г. Изложението подчертава и тежките поражения, които са били нанесени на българското етническо присъствие в Одринския вилает за последните две десетилетия: „А било е време, и то не далеч преди последната Руско-турска война (1878/1879), когато българите в Одринския вилает са по-яка част в сравнение с гръците (250000 души), а турците стояха над една трета (300000 души) от цялото население”⁹ Българите в Одринския вилает следователно по същото време са възлизили на около 350000 души. Само 25 години по-късно в резултат на политиката на османското правителство да заселва мюсюлмански колонисти и на предизвиканите от последните принудителните изселвания на българите, както и в резултата на разоряването на българското население при потушаването на Илинденско-Преображенското въстание етнодемографската картина се променя съществено – в края на 1903 г. българите остават една пета¹⁰ от цялото население на вилаета, когато преди това (1877/78) са били повече от една трета, а турците в същото време – се увеличават до една втора, като преди това са били едва една трета.

На особено внимание в това Изложение се поставя и проблемът със значителния брой българите патриаршисти в Одринския вилает, които официалните власти преброяват като гърци: „Нашите сънародници патриаршисти – се казва в него - подбиват бройната сила на българското население така:

- в Одринската, Димотишката, Бабаескийската и Малгарската каза те отнемат половината от българите;
- в Хавсенската каза - две трети;
- в Ортакьойската каза - две пети;
- в Лозенградската и Узункюприйската каза – една пета;
- в Мустафашанската – една десета;
- в Софлийската – една петнадесета;
- в Люлебургаската – една двадесет и пета;
- в Дедеагачката – една тридесета;
- в Еноската и Визенската каза – всички българи.

Патриашистки привърженици и гръцки прислужници от нашето племе нямаме само в Гюмюрджинския санджак и в казите: Малкотърновска, Ахтополска, Родостенска, Кешанска, Чорленска и Хайреболска.”¹¹

А в същото време органите на българската православна църква във вилаета са в значителна мяра разгонени, разнебитени и сплашени в изпълнението на дълга си. Села, паланки и даже някои градове са лишени от българските си свещеници, арестувани от властите под претекст, че са участвали в революционните комитети или избягали под угрозата да бъдат задържани или убити. По същите причини българските учители се лишават и от много учители. Правителството не допуска там вече нови екзархийски свещеници или учители, а на определените за тези места, забранява да служат и преподават. Структурата на Българската екзархия във вилаета още не е напълно изградена в степенна, на която би трябвало да бъде според султанския ферман. В същото време в епархиите на вилаета Патриаршията действа в полза на гръцката кауза и против българските национални интереси с 18 митрополита и епископа, а „ние не сме постигнали да натъквим още ни един титулярен митрополит” в някоя от четирите епархии споменати във фермана за Екзархията. Не е достатъчно по-

стигнатото в това отношение и за Одринската епархия, която в него момент се управлява от един архимандрит. В другите епархии: Лозенградска, Еноска и Маронийска, Българската екзархия се старае да осъществява църковно-националното дело с помощта на общинските председатели, поставени в казалийски или нахийски центрове, за да бъдат в досег с правителствените власти. Гръцките и гъркоманските интриги успяват със съдействието на властта да осуетят някои от инициативите на Екзархията и да затрудняват работата ѝ. В десетки още кази българските екзархисти са лишени от свои културно-национални представители и защитници. В десетки кази и нахии няма кой да „освобождава българите патриаршисти от гръкоманията.” По такива места без български духовни водачи ловко, чрез интриги и с всякакви други средства прехвърлят стари екзархисти под ведомството на Патриаршията и в тази си цел те винаги се подкрепят от официалната власт, която не пропуска случай да си отмъщава на българите заради въстанието. Властите осуетяват и отказват да назначат български общински представители в Ксанти, Гюмюрджина и Малгара, въпреки, че още в началото на 1903 г. бе постигнато споразумение за това, и са били извършени всички проверки и оформени необходимите процедури от тяхна страна. Процедурата по назначаването е била спряна веднага след първите сведения, че в Одринско са се появили български комити. След големи усилия и постъпки Екзархията успява да постави в Гюмюрджина един български представител. Та в него момент председатели на български църковни общини в целия Одрински вилает, освен в Гюмюрджина имало още само в Лозенград, Узункюпрю, Дедеагач и Фере.

Изложението завършва с остро заклеймяване като голямо „политическо невежество” гласовете, които по това време се чували тук и там, извън Одринско, когато е ставало въпрос за Скопско, че българската черква в Турско (т.е. в Македония и

Одринско) си била „изиграла вече ролята” и че „нямало нужда от нея”:

„С мощната си църква с нейните патриотични органи с културно-обществените институти, що действат под нейното покровителство и ръководство, гърците с време са създали във вилаетите и поддържат основа за национално-политически претенции много по-широки от същинските размери на гръцкото население. Те са втълпили езика си на хиляди православни аромъни и от това правят довод за гръцки земища. Те бяха усвоили с църквата си и православния български народ като гръцки. Чак, когато българите с един значим дял се откъснаха от църковното им ведомство, гърците постесниха пределите на народността си и в културно-политически смисъл... Върхът на нашата национална задача във вилаетите е, от една страна да даваме на българската черква всички средства и подкрепа, та да прибере в лоното си стотиците хиляди българи, които в Македония и Одринско още служат за национално-политически материал на гърците, а от друга страна да подпомагаме и по никакъв начин да не излагаме на неразумни щети стопанския и културния напредък на българите, които вече са прибрани около нашия духовен стожер – българската черква.”¹²

В екзархийското Изложение, успоредно с описанието на положението на българите в Одринския вилает, се иска от Княжеското правителство да заяви ясно пред българския екзарх своята политика по отношение на бъдещата дейност на Екзархията, за да може Екзархът да реши как той най-добре да изпълнява своите възложени му от българския народ отговорности в тежките условия, създадени след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание, когато са били унищожени и много от постиженията на Екзархия в областта на българското национално-културно дело в Одринския вилает. То е и апел към българското правителство, то да про-

дължи, както и преди, подкрепата си за Българската екзархия и към българите в пределите на Османската империя, те да възобновят своите национални институти (черкви, училища и читалища) и заедно с това да упорстват в стопанската си дейтелност, да навлизат и постепенно да овладяват стабилни позиции и в икономиката на градовете като занаятчии и търговци, което ще помогне, да се заличат бързо раните и да се утвърждава все по-силно българското народностно присъствие в Одринския вилает, както това е било правено и в предишните десетилетия.

БЕЛЕЖКИ

¹ ЦДА Ф176К, п. 1, а.е. 1874, л. 80-111.

² Райчевски, С, Българите мохамедани, С. 2004; Islamided Bulgarians Romaks, Sofia, 2014.

³ ЦДА Ф 176К, оп. 1, а.е. 1874, л. 102

⁴ Руско-турската Освободителна война 1877-1878 г.

⁵ Горна и Долна Канара

⁶ ЦДА Ф176Л, оп. 1, а. е.1874, л. 2-3, 7.

⁷ Пак там, л. 3

⁸ ЦДА Ф 176К, оп. 1, а.е. 1874, л. 101-111. (С някои съкращения за прегледност)

⁹ Пак там, л. 106.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, л. 108.

¹² Пак там, л. 108.